

odpowiadało pragnieniom tych ostatnich. Niemniej pierwsze dwie generacje Turków, które trafiły do Europy Wschodniej, nie były jeszcze w stanie bronić swoich interesów.

Turcy i Mongołowie drugiej generacji (1255-1273)

Za życia drugiej generacji zdobywców w dziejach Ulusu Dżociego zaznaczyły się następujące wielkie wydarzenia polityczne. W 1257 r. Nowogród i Psków wystąpiły przeciwko *tamgi* – cłu handlowemu, a w 1259 r. – przeciwko tzw. liczbowcom, czyli ludziom, dokonującym spisu ludności. W r. 1262 przez miasta Rusi Północno-Wschodniej – Rostów, Uglicz, Ustiug, Jarosławł, Suzdał, Władymir przetoczyła się fala nowych wystąpień przeciwko poborcom podatków. Wszystkie powstania zostały stłumione.

W 1259 r. Burundaj zadał druzgocącą porażkę Polakom – sojusznikom Daniila Galickiego, oraz Litwinom. Po tym wydarzeniu ostatecznie ustaliły się zachodnie granice Ulusu na rzece Prut i wzdłuż Karpat – naturalnej granicy wschodnioeuropejskich plemion koczowniczych. W ciągu następnych stu lat ulegały zmianom tylko południowe granice: toczyła się walka o Zakaukazie z Hulagidami. Intensywne działania wojskowe przypadły na lata 1260-te. Z początku Dżoczidzi dwukrotnie wyrządzili ciężkie szkody Chułagidom – w 1263 i 1265 r., lecz potem – w r. 1267 – sami ponieśli porażkę. Po tym stuletnia konfrontacja trwała już bez większych działań zbrojnych.

Należy zaznaczyć, że arystokracja mongolska umiała prowadzić tryb życia oparty wyłącznie na wojnie i polowaniach, przy czym wojna stanowiła sens życia²², a polowania – główny sposób uzyskiwania satysfakcji społecznej. Do podtrzymania sensu życia przyczyniła się stuletnia wojna z Hulagidami oraz wojny z najbliższymi sąsiadami. Ale wojny te (czyż nie dlatego, że nie były potrzebne rzeszom tureckim?) nie wymagały już pełnego naprężenia sił wszystkich narodów Ulusu, a potem również imperium Złotej Ordy.

„Rejon najsilniejszych konfliktów znajdował się w Zakaukaziu, gdzie Złota Orda usiłowała zająć strategicznie ważne miasta Nachiczewań, Maragę, Tebriz – które były ośrodkami handlu na Wielkim Szlaku Jedwabnym oraz stanowiły przyczółek dla zdobycia całego Bliskiego Wschodu. Wojny, które wybuchały tu od 1282 r., toczyły się z przerwami i ze zmiennymi kolejami losu aż do lat 90. XIV w. Jednakże ani Dżuczidom,

ani ich przeciwnikom którejkolwiek ze stron konfliktu nie udało się ani całkowicie wyprzeć przeciwnika z Azerbejdżanu, ani zadać mu decydującą porażkę. Była to „stuletnia” wojna, prowadzona w trybie apatycznym [Исхаков, Измайлов 2000: 60]. Nieprzypadkowo wojnę tę Damir M. Ischakow i Iskander L. Izmajłow charakteryzują jako ospałą – była potrzebna obu stronom dla wspierania swojej potęgi wojskowej” [Исхаков, Измайлов 2000: 60]. Tak najprawdopodobniej wyglądały sprawy pod względem wojskowym, ich wydźwięk społeczny polegał jednak na czym innym. Chodziło o krzewienie idei użyteczności władzy dla narodu z punktu widzenia najważniejszej funkcji państwa – obrony własnej ludności przed wrogiem zewnętrznym oraz na przypomnieniu – nie obcym, lecz swoim, kto jest panem w ich wspólnym domu. Stuletnia wojna, prowadzona w apatycznym trybie, służyła demonstrowaniu zdolności obrony przed wrogiem zewnętrznym, czyli chodziło wciąż o tego samego przeciwnika – arystokrację mongolską.

¹Obecnie ukazało się drugie wydanie tej pracy [Кульпин-Губайдуллин Э.С. Золотая Орда. Проблемы генезиса Российского государства. М.: КомКнига, 2006].

²Młodzi archeolodzy, którzy prowadzą prace wykopaliskowe na peryferiach Złotej Ordy, liczą oczywiście na możliwość odkryć. Z ostatnich świadectw ich osiągnięć przytoczę np. „Sugdejski Zbiór”, w którym opublikowano dwa artykuły, związane z historią Złotej Ordy. M. W. Jelnikow pisze: „Dane piśmiennictwa okresu Złotej Ordy są przeważnie fragmentaryczne i nie pozwalają na wykreowanie wizji losów ludów koczowniczych i osiadłych tego regionu (Podnieprza – E. K.). W związku z tym szczególnej wagi nabierają badania archeologiczne zawierające zasadniczo nowe materiały, które dotyczą historyczno-kulturowych i gospodarczych kontaktów regionu dolnodnieprzańskiego w okresie Krymu i Złotej Ordy [Jelnikow, s. 57]. Aleksandr W. Dżanow natomiast udowadnia, że znana bardzo wielu ludziom „świątynia z arkadami” w twierdzy genueńskiej w Sudaku na Krymie „nie jest typowym tworem odrodzenia włoskiego w „miejscowym” krymskim wydaniu, lecz meczetem złotoordyńskim” [Dżanow, s. 654-669].

³To zasadnicze założenie zapożyczone zostało z Wernera Heisenberga, który pisał: «W nauce dobrej i owocnej rewolucji można dokonać dopiero wówczas, gdy próbujemy wprowadzić jak najmniej zmian, gdy ograniczamy się tylko do rozwiązania

wąskiego, dokładnie określonego problemu. Próba rezygnacji ze wszystkich dawnych rzeczy bądź zastąpienia ich własnym widzimisię prowadzi do niedorzeczności. W nauce tylko niekrytycznie myślący półszaleni fanatycy ryzykują odrzucanie wszystkiego, co jest. Istnieją np. ludzie twierdzący, że można zbudować perpetuum mobile – i z tego rodzaju prób oczywiście nic nie wychodzi. Oczywiście nie wiem, czy można porównywać rewolucje naukowe z rewolucjami w życiu społecznym. Skłonny jestem jednak myśleć – niech to będzie tylko marzenie – że w dziejach ludzkości najbardziej udane rewolucje to te właśnie, w których ludzie podejmują się rozwiązywania tylko jasno nakreślonych problemów i zmieniają jak najmniej. Przypomnijmy tę wielką rewolucję sprzed dwóch tysiącleci, której inspirator – Chrystus – powiedział: „Przyszedłem nie po to, by znieść prawo, lecz po to, by je spełnić”. Powtarzam, chodzi o to właśnie, żeby ograniczyć się do jednego celu i zmieniać jak najmniej. Te kilka rzeczy, które przy tym ulegną zmianie, mogą wyzwolić potem taką moc przemiany, że siłą rzeczy przebudują wszystkie prawie formy życia” [Гейзенберг 1989: 267].

⁴Wystarczy tu wspomnieć ostatnią pracę znanego archeologa Marka G. Kramarowskiego, zatytułowaną w taki właśnie sposób: „Złota Orda jako cywilizacja” [Крамаровский 2005].

⁵W tych latach w Ulusie Dżocziego – Złotej Ordzie rządzą: Batu (drugi syn Dżocziego): 1242 – 1255, Uługczy (nieletni chan, znany z kronik rosyjskich: 1255-1256; Berke – młodszy syn Batu: 1256-1266; Mengu-Timur: 1266-1280; Tuda-Mengu: 1280-1287; Tulabuga: 1287-1290; Tokta: 1290-1312; Uzbek: 1312-1341; Tinibek: 1341; Dżanibek: 1341-1357; Berdibek: 1357-1359; Kulna (Kulpa wg kronik rosyjskich): wiosna – jesień 1359; Nouruz: jesień 1359 – wiosna 1360; Hyzr: wiosna 1360 – wiosna 1361; Timur-Hodża: wiosna 1361; Ordumelik: wiosna 1361; Kildibek: lato 1361 – lato 1362.

⁶W historii socjoprzyrodniczej za podstawową właściwość krajobrazu zmieszczającego przyjmuje się jego właściwości karmiące. Jest w pełni naturalne w związku z tym, że jedna z przedstawicielek teorii socjoprzyrodniczej A. B. Antipowa poświęciła tej kwestii kilka odrębnych artykułów [Антипова 1999, 2006].

⁷Z ostatnich dokonań archeologów w tej materii warto wspomnieć obserwacje M. W. Jelnikowa, który prowadził prace wykopaliskowe w dolnym biegu Dniepru. Píše on: „Mimo wojskowych pogromów i spadku liczby ludności życie na tych terenach nie

ustało. Mongolskie podboje miały charakter rozszerzający, a nie przemieszczający, dlatego nowi najeźdźcy w celu wybudowania własnego systemu ulusowego wykorzystywali grupy etniczne, które ukształtowały się w poprzednim okresie. Już za Batu-chana, który udzielił szeregu przywilejów Połowcom, następuje powrót tych ostatnich do stepów nadczarnomorskich [Плано Карпини 1957: 72; Ельников 1957: 57-58].

⁸W. L. Jegorow również nie dzieli zdobywców Europy Wschodniej według zasady etnicznej; zaznaczę tu, że z K. Pietkiewiczem dzieli nas różnica zdań co do historii Wielkiego Księstwa Litewskiego [Кульпин, Петкевич, 2004].

⁹Państwo to zostało założone jeszcze za życia Czyngis-chana. W 1207-1208 r. po podboju narodów syberyjskich przydzielił on *ulus* w charakterze włości starszemu synowi Dżocziego [Козин 1941: 147-175; Сафаргалиев 1996: 293]. Przy tym Czyngis-chan zarządził, by niewielkie włości były rozbudowywane w kierunku zachodnim „aż do tych miejsc, dokąd sięgnie kopyto konia tatarskiego” [Тизенгаузен 1941: 1506-204]. Po śmierci Dżocziego na zgromadzeniach – kurułtajach 1227-1229 zostały potwierdzone prawa jego syna Batu-chana do ziem Syberii, Bułgarii, Daszt-i-Kypczaku (stepowej strefy Eurazji od Altaju do Karpat), Baszkirii, Rusi i Czerkiesji aż do Derbentu. Wówczas też następca Czyngis-chana wielki kan Ugedej, „wykonując nakaz Czyngiz-chana w stosunku do Dżocziego zlecił zdobycie krajów północnych członkom jego domu”. Jednakże pierwsze próby zdobycia przez Dżoczidów ziem zachodnich w 1229 i 1232 r. się nie powiodły: Mongołów zatrzymali Turcy – Kipczacy (Połowcy) i Bułgarzy. Wówczas na nowym kurułtaju w 1235 r. zapadła decyzja opanowania krajów Bułgaru, Asów i Rusi, które, znajdując się w sąsiedztwie stanowisk Batu-chana, nie zostały jeszcze pokonane ostatecznie i chlubiły się swoją liczebnością” [Тизенгаузен 1941: 22].

¹⁰Przy tym Mongołowie, jak pisał historyk XIV-XV w. al-Ajni, „zagarnęli to, co mogli zagarnąć, i zniszczyli tych, których byli w stanie zniszczyć”, na skutek czego „opustoszały ziemie i wyludniły się kraje” [Тизенгаузен 1884: 503].

¹¹Przed 1244 r. ruscy książęta otrzymali jarłyki (dyplomy) na rządzenie.

¹²Saraj po persku znaczy pałac. Pierwsze świadectwa o Saraj-Batu sięgają roku 1254.

¹³W 1249-1250 bracia Aleksandra Newskiego Andrej i Jarosław „wszczęli powstanie przeciw Mongołom, żywiąc nadzieję, że zmiana chana w Karakorum pozwoli im pozbyć się ingerencji ordy w sprawy rosyjskie” [Кучкин 1996: 20]. Na Andrieja naślano

wyprawę karną Nawruja, na Daniła Galickiego – Hurumszy (Kuremsy w kronikach rosyjskich) por. [Горский 1996].

¹⁴Na przykład w Rosji XVII w. szlachta, która dokonywała radykalnych przeobrażeń, stanowiła 2 proc. ogólnej liczby ludności imperium (dynamikę wzrostu szlachty w Rosji por. [Миронов 1999, т. 2: 208]).

¹⁵Ofensywa Mongołów na Europę Zachodnią prowadzona była jednocześnie w trzech kierunkach, obrazowo mówiąc, na całej szerokości frontu, co świadczyło o strategicznej pewności własnej siły. „Na czele południowej kolumny stali Orda, Kadan i Subedej. Przeszli oni przez Transylwanię, zdobyli miasta Rodna, Besterce, Waradin, Sibiu i in. Północna kolumna Bajdu i Kajdu zajęła Sandomierz, pod Chmielnikiem rozgromiła zjednoczoną armię polsko-krakowską (18 marca 1241 r.), a następnie zdobyła Kraków (28 marca). 9 kwietnia pod Legnicą Bajdar zniszczył kwiat niemiecko-polskiego rycerstwa. Centralna kolumna na czele z Batu-chanem szła przez Werecką przełęcz; 11 kwietnia nad rzeką Szajo zniszczyła armię Beli IV (sam król salwował się ucieczką), 16 kwietnia padł Peszt. W styczniu 1242 r. kapitulował Estergom” [Тартарика 2005: 278].

¹⁶”W tym samym roku doszło do bitwy pod Legnicą. Walka toczyła się ze zmiennym szczęściem, Tatarzy różnymi sposobami starali się zastraszyć Polaków. Wydawali niesamowite okrzyki, na palach umieszczali odrażające głowy, z których wydobywały się gazy bojowe. W końcu wojsko polskie uległo przeważającym siłom wroga. Henryk Pobożny, „straciwszy wszelką nadzieję ocalenia, bronił się przeciw z wielką odwagą, odcinając się to na lewo, to na prawo Tatarom. Ale gdy wreszcie wyniesioną w górę prawicą Tatara najbliższego docierającego chciał ugodzić, drugi Tatarzyn pchnął mu dzidą pod pachę zaraz Henryk opuściwszy rękę upadł z konia. Tatarzy z wielkim krzykiem i wrzawą porwali go z miejsca i powlekli na bok o dwa strzały z kuszy; tam dopiero ucieli mu głowę, którą zatknąwszy na drzewcu, a ciało jego odarłszy z szat książęcych, nagiego trupa zostawili w polu” – czytamy u Długosza. Natomiast cystersi z Henrykowa zanotowali: „Należy [...] wiedzieć, że poganie wkroczyli na ziemię śląską roku Pańskiego 1241 i tegoż roku kwietnia 9 dnia zabili pod Legnicą Pana Henryka szczęsnej pamięci sławnego księcia tej ziemi. A tenże książę jak długo żył, panował potężnie także w Wielkopolsce, a chlubnie w Krakowie”.

Śmierć Henryka i rozpad jego państwa spowodowały zahamowanie działań zmierzających do zjednoczenia Polski” [A. Dybkowska, J. Żaryn, M. Żaryn, Polskie

dzieje od czasów najdawniejszych do współczesności, pod red. A. Sucheni-Grabowskiej i E. C. Króla, Warszawa, Wyd. Naukowe PWN, 1994: 30].

¹⁷Należy zaznaczyć, że warunki życia w Złotej Ordzie zasadniczo różniły się od współczesnych im w Europie Zachodniej, która była „światem na skraju wiecznego głodu, niedojadania i kiepskiego jedzenia” [Ле Гофф XXXX: 223]. Aż do XV w. w Europie Zachodniej nie istniała praktyka wwożenia zboża z poszczególnych krajów i miejscowości. Nie należały tu do rzadkości lokalne nieurodzaje, nie rekompensowane urodzajami z miejscowości, którym powiodło się lepiej, i „opowiadania o koszmarach głodu jako stałego wątku” dopiero od XV w. zaczęły znikać ze stron kronik” [Сказкин 1973: 175, 176].

¹⁸Nt. szczegółowych badań poświęconych kanom zob. [Крамаровский 2005: 48-53].

¹⁹Jak jeszcze na początku ubiegłego wieku pisał Gaziz S. Gubajdullin, „terytorium państwa było podzielone na kilka części, z których każda nazywała się *ulusem*. Ruś, która należała do Złotej Ordy, podzielona była na kilka ulusów. Baszkirskie, maryjskie ziemie tworzyły oddzielne ulusy. Kaukaz, wybrzeże Morza Czarnego również stanowiły ulusy. Ułusy nazywano imieniem feudałów, stojących na ich czele. Naczelników ulusów, zamieszkaných przez ludność nietatarską, nazywano *baskakami*. Na czele każdego większego miasta Rusi również stał baskak. Głównym miastem Rusi był Władimir. Tam „siedział” Wielki Książę; przedstawiciel chana mianował się *ulug baskakiem*, czyli wielkim baskakiem. Siedzibę baskaka każdego ulusy nazywano *jurtem*. Zadanie baskaka polegało na tym, żeby ulus w pełnym zakresie uznawał władzę chana. Do jego obowiązków należało informowanie wszystkich mieszkańców ulusy o jarłykach chana. Każdy z baskaków miał swoją, podporządkowaną tylko jemu, jednostkę wojskową. Miał on w swojej gestii kilku pomocników, nazywanych *ture*, którzy kierowali większymi częściami ulusów i tam też mieszkali. Przydzielony mu rejon pracy nazywał się *juan*. Każdy ulus dzielił się na kilka części, na których czele stali *matimurowie*. Baskakowie od czasu do czasu prowadzili spis ludności ulusy, zbierali *sałym* (podatek) i *goszer* (w wymiarze dziesiątej części towaru). W miastach zamieszkiwanych przez Turków na czele ulusy zamiast baskaka stał władca nazywany *daruga*. Obowiązki miał takie same jak baskak. Rząd kraju nazywał się *dawlet szurasy* – rada państwa. Główni naczelnicy – *tureler* – byli członkami tej rady. Sprawy rozpatrzone